

שותפות פולנית-יהודית בייצור מלח מזוקק בשנים 1580—1577

Author(s): שמואל א' ציגלמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשמ"ו), pp. 211-222

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039605>

Accessed: 05/12/2011 14:12

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

שותפות פולנית-יהודית בייצור מלח מזוקק בשנים 1577–1580

מאת שמואל א' ציגלמן

לזכרו של
ר' פנחס שיפמן (בן סירה)
סופר ומחנך
מהוגי רעיון החינוך הדתי-לאומי

הפעילות המשקית של היהודים בתחום היצרני בפולין ובלייטא בשלהי המאה הט"ז היתה תופעה חדשה. התחומים שאליהם נכנסו היהודים היו בעיקר עסקים עתירי הון ובעלי השפעה ניכרת על השוק המקומי והמשק הממלכתי, שדרשו יוזמה רבה. פעילות זו חרגה לעתים מכבלי המגבלות הפיאודאליות, שבמשך מאות בשנים מנעו את עליית הפריזון והתפוקה במפעלים תעשייתיים ותיקים כחדשים, כולל אלה שהפיקו מחצבים למיניהם¹. דרכים חדשות לפעילות עסקית ערה ופורחת נסללו תחילה בתחומים מסוימים של הפקת מלח. בענף זה לקחו חלק פעיל אנשי עסק יהודים עוד מראשית המאה הט"ו. אולם תחילה, במשך יותר משני יובלות שנים, שימשו סוחרים ובנקאים יהודים את מלכי פולין רק בתפקידים פיסקאליים – כמנהלים וכחוכרים של זויפאות מלח או של מפעלים הקשורים בהן².

נושא השתתפותם של יהודים בייצור מלח ובהפצתו, כמו חלקם בתחומי כלכלה אחרים בפולין ובלייטא, לא זכה עד כה לתשומת לבם הראויה של היסטוריונים העוסקים בתולדות העם היהודי. הנושא לא נחקר דיו, וכתוצאה מכך אין הוא משתקף בהיסטוריוגרפיה היהודית, וזאת על אף שמשק המלח תפס מקום מכובד בקרב פרנסות הציבור היהודי, ועל

- 1 החל משלהי המחצית הראשונה של המאה הט"ז התגוררו בעיר עלקיש (Olkusz) יהודים שהתפרנסו מעסקי מכרות וחרושת, הן כמפיקי עופרת ומטילי כסף והן כמתכי עפרות מתכת. משה יעקב, יהודים מקומיים, היו מנהלי מכרות עופרת או מנהרות כרייה, ואילו יעקב עזרא היה חוכר מס מכרות (olbora) באיזור עלקיש. ראה: Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawie: [=AGAD], Lustracje XVIII, vol. LXVI, f. 34v; *ibid.*, Metryka Koronna [=MK], Silligata, vol. III, f. 250; vol. XI, p. 140; *Lustracje Województwa Krakowskiego 1564*, II, ed. J. Małecky, Warszawa 1964 [=LWK, 1564], pp. 57, 63, 100; A. Wyrobisz, 'Warunki rozwoju przemysłu w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII wieku', *Studia i materiały z historii kultury materialnej*, XL (1976), pp. 198, 199
- 2 ראה: ש"א ציגלמן, 'השתתפות אנשי עסק יהודים בייצור ושיווק מלח בפולין ובלייטא במאה ה-16', בתוך: נ' גרוס (עורך), יהודים בכלכלה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 99–104.

אף שלרשותם של החוקרים עומד שפע של ממצאים תיעודיים בארכיונים, היכול לקדם את המחקר בשטח חשוב זה.

מפעלי המלח, על אף היותם מקור חשוב להגברת הכנסות המלך, לא היו מסוגלים להתמודד עם הביקוש הגובר למצרך חיוני זה בשווקי פולין וליטא. המונופולין המלכותי הנהוג מימים ימימה בייצור מלח ובהפצתו בפולין נועד בעיקר לספק הכנסה לשליט, לחצרו ולאצולה. בנסיבות אלה לא עמדו בראש דאגותיהם של הממונים על משק המלח העלאת תפוקת המלח והפצתו בדרך השווה לכל נפש, וכן שיפור שיטות הפקתו וניצול יעיל של המתקנים וחומר הגלם שהופק במכרות. כתוצאה מכך החל להתפתח משבר בשוק המלח בפולין ובליטא בראשיתה של המחצית השנייה של המאה ה־17. לכך נוספה גם חוסר יעילותם של אמצעי התובלה. הספקים העיקריים של המלח, מכרות ויאליצ'קה ובוכניא שבפלך קראקא, נקלעו בשנים ההן לשפל בניצול אוצרות הטבע בגלל האמצעים הטכניים המיושנים לכריית מלח שהיו ברשותם³.

מכרות פלך קראקא נוהלו כאמור ברוב שנות הרבע השלישי של המאה ה־17 בחוסר יעילות, ולכן לא היו מסוגלים להיענות לביקוש הגובר למלח. חוסר התושייה בהליכי הייצור והניהול הכושל של משק המלח כולו, וכמו כן לחץ פוליטי מצד גורמים רבים מבין חוגי האצולה הבכירה והבינונית לקבלת מענקים שנתיים קבועים וקיצבאות המשולמות מהכנסות מפעלי המלח שבפלך קראקא, גרמו לכך שמפעלים אלה לא היו מסוגלים להפריש סכומי כסף משמעותיים לקופת המלך והאוצר⁴. יחד עם זה, כושרם של המפעלים האמורים להפיק תוצרת פחת גם בגלל הימנעותם של הממונים על המכרות, שנמנו עם חוגי האצולה הבכירה, מלהשקיע כספים בתיקון מתקני הייצור ובשיפור תפקודם, וזאת כנראה עקב רצונם להגדיל את הכנסותיהם האישיות מן המפעלים החכורים והמנוהלים על ידם כדרך נוחה להתעשרות קלה ומהירה. לשם כך הם אף נטלו סכומי כסף גדולים מפדיון המכרות בתחבולות ובמעשי מרמה⁵.

לעומת זאת, מדיניותו האקטיביסטית של המלך סטיפאן באטורי (1576–1586) בתחום היחסים עם גדאנסק, ותוכניותיו הפוליטיות לגבי תורכיה העות'מאנית ורוסיה המוסקובית, הגבירו את דרישותיו הפיסקאליות ממשק המלח וגם את התנגדותו הנחרצת ליבוא כמויות המלח החסרות מגרמניה ומשבדיה, כדי לחסוך בהוצאת מטבע קשה.

3 *Źródła dziejowe*, IX, Warszawa 1881, pp. 21, 40, 157; ציגלמן, שם, עמ' 107–108.

4 מן המפקד של שנת 1564 עולה שפרוספר פרובאנה, כמו עשרות אצילים נוספים (פיוטר זבורובסקי, יאן זאבוֹיֶדובסקי, פלוריאן זאבוֹיֶדובסקי, יאכין לובומירסקי ואחרים) קיבלו קיצבות שנתיים בגובה של שלוש מאות עד חמש מאות זהובים כל אחד מקופת הזויפא בוויאליצ'קה. ראה: LWK, 1564 (לעיל, הערה 1), כרך ב, עמ' 112, 113.

5 על כך מצביעים ממצאים רבים. ראה: ציגלמן (לעיל, הערה 2), עמ' 107, 108. השווה גם: St. Warcholik, 'Walka klasowa gótników żupy bocheńskiej', *Przegląd historyczny*, LI (1960), pp. 162, 163.

בנסיבות אלה גילה המלך עניין בשיפור הפעלתם של מכרות המלח, בניצול טוב יותר של חומרי הגלם שהופקו בהם ובייעול דרכי הפצתה של התוצרת.

לנוכח המצב ששרר במשק המלח ובשל צורכי מימונה של מדיניותו, התיר סטיפאן באטורי את הקמתם של מפעלים פרטיים לייצור מלח מזוקק, כדי לנצל ביעילות רבה יותר את כמויות פסולת המלח הגדולות שהצטברו במנהרות הכרייה ובחצרות הזויפאות. המלך קיווה שהעלאת תפוקת המלח תביא לגידול משמעותי בהכנסות האוצר ממכרות וגם לחיסכון במטבע קשה ובמטילי זהב וכסף ששולמו בעד יבוא מלח מחו"ל.⁶ אי ניצול מצבורי פסולת המלח נבע מחוסר גמישות ומחוסר יוזמה בניהול הזויפאות הוותיקות וגם בשל צמצום דראסטי בהפקת עצי הסקה ששימשו בתור דלק לייצור המלח המזוקק, דבר שנגרם בגלל הידלדלות היערות הקרובים למכרות ובשל יוקר הובלתם של העצים ממקומות מרוחקים.⁷ בנסיבות אלה אף עודד המלך סטיפאן באטורי את הממונים על המכרות ואישים מרכזיים אחרים בממשל להקים מפעלים לייצור מלח מזוקק מפסולת מלח באמצעות מתקני אידי של תמיסות רוויות.⁸ אגב מגמות אלה גילו גם אנשי עסקים יהודים יוזמה ורצון להשתלב בפיתוח מפעלים חדשים להפקת מלח.⁹

למקומי המפעלים הללו ('nova salis coctura', 'carbaria') ניתנו זיכיונות מיוחדים מטעם המלך במסגרת המונופולין הקיים. ההון הרב והמומחיות בניהול שהיו נחוצים למימוש הזיכיון הביאו את היזמים, לרוב מאנשי האצולה הבכירה, ליצור שותפויות עם אנשי עסק, ובמיוחד עם יהודים שהיו ידועים בסגולתיהם המסחריות, כדי להבטיח את הצלחתם של המפעלים הפרטיים החדשים, שהושתתו על בסיס שיקולים כלכליים גרידא. הזיכיונות להקמת מפעלים פרטיים לייצור מלח מזוקק היו בדרך כלל לזמן קצוב, תחילה להמשעשרה שנה ומשנת 1578 לארבע שנים בלבד. עם תום תקופת הזיכיון חייב היה המפעל להימכר לאוצר הממלכה, ואילו בתקופת היות המפעל בידיים פרטיות נחשב המלך לבעל זכות לחלק הרביעי מרווחיו, אף שלא השקיע בו מהונו ולא נשא בשום אחריות לניהולו. על כן, גם הבעלות הפרטית על מפעלי מלח חדשים היתה מוגבלת מאוד, ולמעשה אף היא היתה כפופה למונופולין המלכותי. שכן, יזמיהם של המפעלים החדשים יכולים היו להחזיק בהם לתקופה מוגבלת בלבד, ובהצלחתם לא היה איפוא די להבטחת המשך קיומם. בנסיבות אלה לא ניתן היה לאמיתו של דבר להתגבר על הסתירה שבין רצון המלך והאוצר לנצל את עודפי פסולת המלח שהצטברה בזויפאות ויאליצ'קה ובוכניא לייצור מלח מזוקק, ובין יכולתו של המשטר החברתי והפוליטי שהיה קיים אז להבטיח תנאים מינימאליים להפעלת היוזמה הפרטית והחופשית, שהיתה בבחינת חידוש משמעותי ובעל

6 פקודת המלך סטיפאן באטורי האוסרת הוצאת מטבע קשה ומטילי זהב ליבוא מלח ראה: AGAD,

MK (above, n.1), XCV, pp. 145–151

7 לרשימות חלקיות של מפעלי אידי תמיסות מלחיות, ראה: A. Pawiński, *Źródła a dziejowe*,

VIII: *Skarbowość*, Warszawa 1881, pp. 72–87

8 'Warzelnie rumu solnego'; ראה: ציגלמן (לעיל, הערה 2), עמ' 108–117.

9 שם, עמ' 113–116.

ערך באותה עת. כדי שסתירה כזאת תמצא בכל זאת את פיתרונה, היה צורך בשלושה תנאים: (א) שהיום יהא גם הממונה על מכרות המלח; (ב) שיעמוד לרשותו הון מתאים למימון התוכניות האמורות; (ג) שאישיות זו תהא בעלת יוזמה כלכלית וכושר לנהל מפעל כזה כעסק המוכיח את עצמו בייצור תוצרתו ובשיווקה. אך צירוף שלושת התנאים הללו היה כנראה דבר כמעט בלתי מציאותי בקרב חוגים שעסקו בפעילות משקית ושעמהם נמנו אנשים מהאצולה הבכירה והבינונית בפולין דאז.

ואכן כך עולה מבדיקת קורות מפעל האידוי הפרטי לייצור מלח מזוקק שהוחל בהקמתו בשנת 1572 בעיר טורון (Toruń) שעל גדות הווייסלה. המפעל הוקם על פי זיכיון מהמלך וביוזמתה של משפחת לויס, משפחת בנקאים וסוחרים שהשתייכה לפאטריציאט העירוני של גדאנסק¹⁰. המפעל נועד לספק מלח מזוקק לשווקי פולין גדול צפופת האוכלוסין, וליזמיו היה ההון הדרוש להקמתו ולהפעלתו. למקימיו היתה מומחיות עסקית והם שאפו להגיע להישגים כלכליים. אף המלך קיווה מאוד להצלחתו. אולם בכל אלה לא היה די כדי להגשים חזון זה של יוזמה פרטית בשוק המלח. וזאת, בגלל חוסר שיתוף פעולה בהספקת פסולת המלח ששימשה כחומר גלם למפעל בטורון מצד רוב הממונים על מכרות ויאליצ'קה ובוכניא באותה עת. התנאים שמנינו לא נתקיימו איפוא במלואם¹¹.

מפעל נוסף, אשר לו מייחדים אנו את דברינו, הוקם בעיר בנדין. עיר זו שכנה על הגבול עם הארצות שבשליטה ההאבסבורגית והיתה סמוכה לגדות נהר הבריניצה והצ'ארנה פז'אמשה, ושימשה תחנת מעבר חשובה בדרך מפולין-קטן לשלזיה. דרכה עבר נתיב הספקת מלח ממכרות בוכניא ויאליצ'קה, שהוביל לבויטן (Bytom), לאופול (Opole) ולוורוצלב (ברסלא)¹². משבר הפקת גושי מלח במכרות ויאליצ'קה בשנות השבעים של המאה הט"ז יצר מחסור חמור במלח בשווקי שלזיה, ארץ נטולת מקורות מלח משל עצמה. כתוצאה מכך הוחל בהעברת משלוחי פסולת-מלח שלא ברשות מוויאליצ'קה לגבולותיה של שלזיה, והם שימשו חומר גלם למפעלי האידוי שבארץ זו¹³. הברחת כמויות גדולות של פסולת-מלח לשלזיה הסבה נזקים כבדים לאוצר הפולני, והמלך סטיפאן באטורי הורה לנקוט באמצעים חמורים נגד גל ההברחות. בד בבד החליט המלך על מתן זיכיון להקמת מפעל לזיקוק מלח מפסולת מכרות פלך קראקא בעיר בנדין. הוא אף נתן למפעל היתר

10 J. Papritz, 'Das Handelshaus der Loitz zu Stettin, Danzig und Loyss, Loytz 10
Luneburg', *Baltische Studien* (1957)

11 ביניהם פרוספר פרובאנה, יעקב רוקוסובסקי, סיבאסטיאן לובומירסקי ואחרים. ראה: Pawiński (לעיל, הערה 7), עמ' 71, 80, והשווה גם: A. Keckowa, *Żupy krakowskie w XVI-XVIII wieku*. Wrocław 1969, p. 58

12 השווה: B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI w.*, Wrocław 1977, p. 58; idem, *Wielkie żupy solne w latach 1497-1594*, Warszawa 1931, p. 114

13 R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, Poznań 1928, tabl. 40-42

מלכותי לייצא את תוצרתו לשלזיה, כדי שיוכל לזכות בהכנסות גדולות מייצוא התוצר המוגמר¹⁴.

העיר בנדין וסביבותיה היו באותן שנים בתחום החזקה הבנאפיציאלית של הסטארוסטה המקומי, הוא פרוספר פרובאנה (Provana). איש נמרץ זה, יליד איטליה (פיאמונט), הגיע לפולין בצעירותו, כנראה בראשית שנות הארבעים של המאה הט"ז, ביחד עם אחיו הבכור, בעקבות הזמנתה של המלכה בונה לבית ספורצה, אשת המלך זיגמונט הראשון. בשנת 1557 הוענק לו תואר אצולה פולני, ותוך זמן קצר הטיל עליו המלך זיגמונט אוגוסט את תפקיד מנהלו הראשון של שירות הדואר הפולני, שפעל החל משנת 1558 פעמיים בשבוע בקו קראקא-וינה-ויניציאה¹⁵. בשנת 1577 מינהו המלך סטיפאן באטורי גם לממונה על מכרות המלח בפלך קראקא כדי לחלצם ממשבר כספי עמוק¹⁶.

אלה היו הנסיבות שבהן זכה פרוספר פרובאנה לזיכיון מלכותי להקמת מפעל המלח הפרטי בבנדין. כדי לממש זיכיון זה נזקק פרובאנה לשיתוף פעולה של איש עסקים בעל אמצעים כספיים וכישורים מתאימים, שיקח על עצמו את האחריות להקמת המפעל האמור ולניהולו. הוא בחר באיש עסקים יהודי, יהויכין, יליד בריסק וחתנו של יעקב עזרא, שהיה מפרנסי קהל קראקא ומנגידיו ושימש גם כצורף וכבנקאי של מלכי פולין. הבחירה כמובן לא היתה מקרית. משפחת עזרא ניהלה עסקים מגוונים עם פרובאנה, כפי שעולה מחוזה משנת 1577 שלפיו קיבל יעקב עזרא ערבות מהנהלת מכרות המלח של פלך קראקא בגובה של שמונת אלפים וחמש מאות זהובים כנגד הלוואה שניתנה לפרובאנה בסכום זהה¹⁷. אישור ליחסים מתמשכים בין הממונים על זויפאות פלך קראקא לבין אנשי עסק יהודים יש בספר המטריקה המלכותית משנת 1581, שבו נרשמו סכומי כסף גדולים שהתקבלו על ידי מנהלי מכרות המלח בוויאליצ'קה ובבוכניא מחוכרי משנה, וביניהם גם מנציגי משפחת עזרא¹⁸.

בחומר התיעודי המשמש יסוד ללימוד קורות מפעל המלח בבנדין מצוי גם נוסח ההסכם

14 הוא ניתן כנראה כחודשיים אחר מינויו של פרובאנה לתפקיד הז'ופניק של מכרות המלח בפלך קראקא. ראה: Archiwum Państwowe w Krakowie [=APK] Oddz. 1, Rel. Castr. Crac. IV, pp. 701–703

15 אגב, בתפקיד זה נקבעה לפרובאנה משכורת גבוהה מאוד – אלפיים זהובים לשנה. ראה הפריבילגיה המלכותית בעניין 'יסוד הדואר מן ה-18 באוקטובר 1558: 'Ordinatio Posta Cracovia Venetias et super eundem Generosus Prosper Provana praeficitur', AGAD, MK (above, n.1), XCI, pp. 765, 766; רשימה ביוגרפית קצרה על פי פרובאנה ראה: *Słownik Biograficzny*, XXVIII (1985), pp. 526–528

16 המינוי לז'ופניק ניתן לו לפני חודש מאי 1577. ראה: APK, Rel. Castr. Crac. IV, pp. 729. 757. השווה גם עם המצוי בכרך זה של ספרי המבצר של קראקא, שם, עמ' 703, שבו רשום בין היתר שפרובאנה היה לז'ופניק ב-28 במארס 1577.

17 שם, עמ' 432.

18 J. Morgensztern, 'Regesty M.K.', *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, XLVII–XLVIII (1963), p. 112 (§52)

בין יהויכין לפרובאנה (ראה נספח). תעודה זו נשתמרה בהעתק מאושר (oblata) מן ה-18 בנובמבר 1578 בקובץ החמישי של ספרי המבצר בקראקא, אשר בו רשומות הצהרות בעניינים שלא היו שנויים במחלוקת¹⁹. באותו קובץ של ספרי המבצר ישנם מסמכים נוספים הנוגעים לעניין, אם כי בעקיפין, שכן אין הם עוסקים ישירות במפעל המלח בבנדין. הם מעידים רק בעקיפין על מימוש ההסכם ועל יישומו, אך יש בהם ראיות מוצקות לקיומו של המפעל ולפועלו. חיפושים אחרי ממצאים תיעודיים אחרים על המפעל, ניהולו והתפתחותו לא נשאו עד כה פרי, וספק אם ניתן למוצאם. שכן ניתן להניח שבנוגע למפעל, בהיותו כאמור עסק פרטי, לא נערכו בירורים מינהליים או משפטיים בתקופת קיומו הקצרה, אם בין השותפים לבין עצמם או בינם לבין גוף שלישי. זו אולי הסיבה שפרטי הפעולות שהתרחשו בין כתליו של המפעל ומחוצה להם לא נמצאו בין מסמכי הרשויות הממלכתיות והעירוניות שנשתמרו בארכיונים²⁰.

היסוד הראשוני להקמת המפעל היה הזיכיון המלכותי, שבלעדיו לא ניתן היה להתחיל בהקמת מפעל פרטי לזיקוק פסולת מלח. זיכיון זה ניתן עם עריכת חוזה בין הז'ופניק (הוא בעל הזיכיון) לבין המלך. במקרה של המפעל בבנדין לא הגיע החוזה לידינו. אך בנוסף לאישורו של המלך היה צורך שיתממשו תנאים נוספים כדי שמפעל מעין זה יוכל להתקיים: מציאת הון מחד גיסא, והפעלתו ביוזמת מומחה לייצור ולניהול מאידך גיסא. שני מרכיבים אלה הובטחו בהסכם פרובאנה-יהויכין, שלא היה כפוף פורמלית לחוזה הראשי שבין הז'ופניק לבין המלך. הסכם זה נערך בין הז'ופניק לבין בעל ההון, היוזמה העיסקית והכישורים הטכניים והמינהליים, היינו איש העסקים היהודי. ההסכם הפך למעין חוזה בעל מעמד משני, שעל אף היותו נופל בחשיבותו מן החוזה עם המלך – בלעדיו לא יכולה היתה התוכנית להתממש. אם ניקח בחשבון שפרובאנה היה האחראי על מכרות המלח שבפולין קראקא, הרי שלמפעל המלח בבנדין היו סיכויים להצליח כמפעל פרטי, הואיל והתקיימו בו כל שלושת התנאים שציינו לעיל.

עם קבלת הזיכיון להקמת מפעל מלח בבנדין פנה כאמור פרובאנה אל יהויכין והציע לו שותפות במפעל העתיד לקום. המשא-ומתן ביניהם התנהל ככל הנראה בוויאליצ'קה, ושם סוכמו שיחות אלה בהסכם מיוחד ב-11 בספטמבר 1577. מסמך זה אנו מכנים הסכם פרובאנה-יהויכין, והוא מובא בנספח למאמר. תוכנו מבהיר את פרטי היחסים העסקיים שבין השותפים, יחסים שהיו על בסיס של שוויון. מפעל תעשייתי לייצור מלח מזוקק היה בבחינת חידוש, ולכן גם היחסים שבין השותפים במישור הכלכלי היו מסוג חדש²¹. התחייבויותיהם ותפקידיהם של הצדדים נקבעו בזה האופן: על יהויכין, איש עסקים

19 APK, Rel. Castr. Crac. V, pp. 1800–1801. הטקסט המלא של חוזה זה פורסם גם על ידי החוקר יאז'י וירוזומסקי: i 16. 'Warzelnie soli krakowskiej w drugiej poł. 17 wieku', *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne*, IV, Kraków 1960, p. 58. טקסט של אותו חוזה בלבושו העברי ראה להלן בנספח.

20 AP Katowice, Będzin, Inwentarz השווה:

21 '...wszystkie wydatki, którekolwiek około tego warzenia się będą czynić, i wydawać,

יהודי וחתנו של יעקב עזרא²², שפעל באותן שנים בקראקא, הוטל להקים תוך חמישה-שישה שבועות את בניינו הראשי של המפעל ואת מבני העזר²³. בבניין הראשי עמד לקום – לפי התוכנית הבאה לידי ביטוי בהסכם – מתקן אידיי על כל אביזריו, כולל תנור ולפחות שני מחבתים שטוחים, שהיקפם מספר מטרים כל אחד²⁴. לכל זאת צריך היה יהויכין לדאוג ולבצע על חשבונו ובהשגחתו²⁵. עליו היה גם לדאוג להספקת עצים לבניין ולהסקת מתקני האידיי. כדי להשיג את העצים התחייב יהויכין לארגן ולממן את כריתתם ביער בנדין (שהיה אז בחזקתו של פרובאנה) ואת הובלתם למחסני המפעל. ההיתר לכריתתם של העצים ביער זה ניתן ליהויכין חניס אין כסף²⁶. גם הפעלת צוות הבנאים ופועלי הייצור נמסרה לידי של הזם היהודי. על פרובאנה לעומת זאת הוטל לספק את הכמויות הנדרשות של פסולת מלח ממכרות ויאליצ'קה ולהובילן לבנדין. בעבור חומר הגלם והובלתו שילם אמנם פרובאנה, אך עלות הספקתו נכללה בחשבון ההוצאות של המפעל²⁷. השותפים התחייבו לשווק את כל תוצרת המפעל במחירי שוק מירביים על בסיס עסקי-מסחרי בלבד²⁸. לאחר ניכוי כל הוצאות הייצור והניהול אמורים היו הרווחים להתחלק בין השותפים שווה בשווה²⁹. בסיפא של המסמך ישנו סעיף על ניהול מוסמך של חשבונות ועל קיום בוררות לפיתרון עניינים השנויים במחלוקת. מילוי תנאי ההסכם והמשך קיום המפעל הותנו, כפי שאפשר היה לשער מלכתחילה, בזיכיון לייצור מלח מזוקק מפסולת מלח שתובא מוויאליצ'קה, בהמשך כהונתו של פרובאנה כממונה על מכרות המלח בפלך קראקא, וכן בהימצאות חומר בכמויות תעשייתיות במפעל עצמו³⁰. עם חתימת ההסכם ניגשו השותפים לביצועו, ותוך זמן קצר יחסית החלו בהקמת המפעל. עיכוב קל אירע בתחילת עבודות הבנייה, בשלהי אוקטובר 1577, ואף זה צוין על

tak z jego mieszka jako i z mego ma być na poły rozdzielono, połowica na tego kosztu, a druga połowica na niego' APK, Rel. Castr. Crac. V, pp. 1800–1801: ראה:

22 '...z Jakimem Ezdraszem zięciem, Żydem z Krakowa...' (שם)

23 '...ma postawić wieżę do warzenia soli, ze dwie panwie i wszystkie inne potrzeby w Będzinu...' (שם)

24 ראה בהערה הקודמת.

25 '...swym kosztem i nakładem tak, iż od tej niedzieli co idzie za pięć niedziel obiecuje już w obu panwi warzyć...' (שם)

26 'Z lasa nie ma płacić nic, jeno rąbanie...' (שם)

27 '...a fura rumu płacić ma mi beczkę laiszowską i ćwierć korzec więcej, po 40 groszy w Wieliczce' (שם)

28 'I te sól wszystkę, co się będzie warzyła, będzie się przeda wała jako najlepiej może...' (שם). תנאי זה הודגש בחוזה, להוציא מן הנוהג המקובל לשווק מלח שלא בתנאי שוק מירביים תחת לחץ פוליטי.

29 '...cokolwiek zostanie w zysku, to się rozdzieli na dwie części, których jedna jemu przyjdzie, a druga mnie' (שם)

30 'A ten kontrakt ma trwać, póki ja żupy będę trzymał i póki w Będzinu rum będzie...' (שם)

ידי פרובאנה בטופס ההסכם³¹. ההערה על העיכוב מלמדת על יחסם המחייב של השותפים לתוכנית הקמתו של המפעל בבנדין ועל עניינם בהפעלתו המהירה והמוקדמת ככל האפשר. לכך היו מכוונים גם מאמציו של פרובאנה, שדאג להסיר כל מכשול שנערם בדרך להגשמתה של תוכנית זו.

כמו בהקמת המפעל כך גם בהפעלתו נעשה שימוש בכוח עבודה שכיר, כפי שניתן ללמוד מאי-אזכורה המפורש של סוגיה זו בהסכם עצמו. לו היו העובדים נמנים עם אריסי הסטארוסטה היה הדבר מוצא את ביטויו ללא ספק במסמך גופו. ואמנם, בבנדין היו בתקופה ההיא ידיים עובדות פנויות די והותר, וניתן היה בקלות יחסית לגייס פועלים למשימות שנדרשו במפעל תמורת שכר הולם. לא היה איפוא טעם לפנות לשימוש בכוח עבודה כפייתי. תימוכין לכך, אם כי ברמזים עקיפים, מצויים אף בהסכם עצמו³².

אין בידינו נתונים על ארגון תהליכי הייצור ועל הרכב הצוות שהועסק במפעל בהפקת המלח המזוקק. אולם ממצאים המתייחסים למפעל דומה, שפעל בשנות התשעים של המאה ה-19 קילומטרים ספורים מערבה מבנדין, בתוך שטח שלזיה, מאפשרים דיון בסוגיה זו³³. מספרם של העובדים שהועסקו במפעלם של יהויכין ופרובאנה לא היה גדול ככל הנראה. עם הפעלתו בשלהי שנת 1577 לא עבדו בו כנראה יותר מתריסר אנשים קבועים. אם לשפוט על פי הנתונים של המפעל הסמוך, לכל אחד מן העובדים הללו היה תפקיד מוגדר בתהליך הייצור וההחזקה. מלבד הפקיד (או שני פקידים – אפשרות מעין זו הוזכרה בהסכם פרובאנה-יהויכין) שניהל את החשבונות והרישומים והשגיח על ביצוע שגרת הייצור והשיווק, הופקדו ליד כל מחבת פועל אחד או שניים, שהיו אחראים להפעלת תהליך האידי של התמיסות המלחיות הרוויות. פועל אחד דאג להובלת המים למילוי המחבתים לשם הכנת התמיסות. שני פועלים קבועים נוספים היו ממונים על ניקוי המחבתים מבויץ ומפסולת בלתי שמישה, שהצטברו עם תום כל מחזור ייצור. בעבודות עזר הועסקו שכירי יום, ותפקידם היה לנקות את המתקנים משלג ומקרח ולדאוג לבדיקת הצנרת ולהרחקת הפיח מעל גגות הבניינים. התיקונים בצידוד ובמבנים בוצעו על ידי בעלי מלאכה שעשו את עבודתם בקבלנות. השכר ששולם לפועלים הקבועים והבלתי קבועים היה קבלני אף הוא³⁴.

על פי הסכם פרובאנה-יהויכין נראה שהמפעל בבנדין החל לייצר מלח מזוקק בשלהי נובמבר 1577. בהעדר ממצאים ישירים המתייחסים למפעל המלח הפרטי בבנדין ולקורותיו, ניתן כאמור להעזר במסמכים חשובים הנוגעים בעקיפין לעניין כדי לעמוד על גורלו. ב-18 באוקטובר 1578 הוציא המלך סטיפאן באטורי פקודה בקראקא, שבה אסר על

31 'Przedłużyli czas warzenia dwie niedzieli dalej, co będzie 3 novembris...' (שם)

32 ראה לעיל, הערה 26, וגם בתחילת הערה 25. אזכור הוצאותיו של יהויכין בעת הקמתו של המפעל מרמזות בבירור שהעבודות בוצעו על ידי שכירים או קבלנים שבאו מהשוק החופשי.

33 השווה במיוחד הנתונים המספריים אצל וירוומסקי (לעיל, הערה 19), עמ' 54-56.

34 גם במפקד נכסי המלך בפלך קראקא (1564) נמצא תיאור מפורט על פועלו של בית האידי לתמיסות מלחיות בוויאליצ'קה. הנתונים שבו כמעט זהים לאלה המוזכרים לעיל. ראה: LWK, 1564 (לעיל,

הערה 1), עמ' 98-99.

גביית מכס ממשלוחי מלח המובאים על ידי פרובאנה למפעלו שבבנדין. ממצא זה מלמדנו, שעסקי ייצור מלח מזוקק בבנדין מתקיימים כתיקנם וממלאים את תפקידם הכלכלי גם שנה לאחר חנוכתם.³⁵ מפקודה זו אף למדים אנו שהמלך היה נחוש בדעתו לכבד את הזיכיון שניתן לפרובאנה בשנת 1577 לקיים מפעל מלח פרטי בבנדין, וגם המשיך להעניק לו את מלוא חסותו.³⁶ גם פקודתו של אותו מלך, שניתנה בוויילנה ב-10 במאי 1579, הורתה לראש העיר ולחברי מועצתה של קראקא לחדול מכל ניסיון לגבות היטל הובלה בדרכים העירוניות (brukowe) ממשלוחי פסולת המלח שנשלחו על ידי פרובאנה למפעלו בבנדין.³⁷ כל הנתונים הישירים והעקיפים שנדונו במהלך הדברים מצטרפים לתמונה המצביעה על הישגים כלכליים נאותים למפעל של פרובאנה ויהויכין. תמיכה נופסת למסקנה זו עולה מידיעה על הרחבת שיתוף הפעולה בין פרובאנה לבין יהויכין, המספרת שבשנת 1578 הקימו ביחד מפעל נוסף לאידוי תמיסות מלח בעיירה בטאנו'צה שעל גדות הווייסלה, צפונית משפך נהר הוויאפז.³⁸

השוותפות בין פרובאנה ליהויכין במפעל בבנדין הופסקה באופן לא צפוי בשלהי ינואר 1580, עקב התפטרותו הפתאומית של פרובאנה מתפקיד הממונה על מכרות המלח בפלך קראקא. לא ניתנו לצעד זה הסברים רשמיים או רשמיים למחצה.³⁹ אולם, אפשר להניח שחיכוכים על אופי ניהול המכרות ומשק המלח בכלל, וגובה ההכנסות שהאוצר המלכותי הפיק או עתיד היה להפיק מהם, מחד גיסא, וחששותיו של המלך מצעדי הלא שיגרתיים של פרובאנה ומן האטרקטיביות של המישרה שפרובאנה החזיק בה בעיני רבים מהאצולה הבכירה, מאידך גיסא, הביאו קץ על תפקידו של פרובאנה כממונה על מכרות המלח. סמוך לאחר פרישתו ממישרת הז'ופניק מכר פרובאנה גם את זכויותיו כחוכר אחוזות בנדין המלכותית (tenuta będzińska) לאחד מידידיו הקרובים, יאן באפטיסט צאטיס (Cetys), איש אצולה המקורב למלך. דרך אגב, לפי צוואתו של פרובאנה נמצא איש זה בעתיד

35 ראה: APK, Rel. Castr. Crac. V, pp. 1864, 1865. בוודאי אין זו קובלנת המוכסים הראשונה בעניין זה. וכן רשום בפקודת המלך: '...a generoso Prospero Provana, capitaneo Bendzinensi, salinarium vostrarum Cracoviensium praefecto, ex commissione nostra nova salis coctura in oppido Bendzin ad fines Silesiae... hortamur et mandamus... ne ullum ab eius modi sale tanquam... teloneum vel aggerale, pontale...'

36 ראה: שם, שם.

37 ואלה דברי הפקודה מוויילנא: '...solere fidelitates vestras seu exactores telonei vestri, quod brukowe vocatur, negotium facere vectoribus sal nostrum Bendzinum deducantibus nomine solutionis eiusce telonei seu vectigalis' (שם, שם)

38 ראה: כתב-יד 204/B, II, p. 180/II, p. 204. Biblioteka im. Ossolińskich we Wrocławiu, 180/II, p. 204. השותפים לפחות עד 22 באוקטובר 1580. ראה: XXVIII: *Polski Słownik Biograficzny*, (1985), p. 527

39 ראה: *Akta Metryki Koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego*, ed. A. Pawiński, Warszawa 1882, pp. 42–49, 78, 128–132. ב-12 בפברואר 1580 ניתנה פקודת המלך בווארשה, שבה מינה את יעקוב רוקסובסקי לתפקיד הז'ופניק של מכרות המלח בפלך קראקא.

משמש גם אפוטרופוס לשני בניו⁴⁰. כתוצאה משינויים אלא לא ניתן היה עוד להמשיך ולקיים את ההסכם מן ה-11 בספטמבר 1577, אף על פי שהמפעל שהוקם על פיו נוהל בהצלחה על ידי איש העסקים היהודי והכניס רווחים נאים לבעליו ובעקיפין גם לאוצר, ואף ששימש ספק חשוב של מלח לשווקי המלח שבגבול שלזיה, כמשתמע מן התביעות של המוכסים ושל הנהלת העיר קראקא לגבות מס מן המלח. סיבות התרחקותו או הרחקתו של פרובאנה מעמדות המפתח במשק המלח בפולין אינן עומדות כאן לדיון. אך חשוב לציין שלא חל בגלל זה קרע בינו לבין המלך; נהפוך הוא, זה האחרון מינהו באותם ימים למזכירו האישי. פרובאנה נפטר בשנת 1584⁴¹.

שותפות עסקית במפעל יצרנית-עשייתי פרטי, באחד הענפים החשובים של המשק הפולני בשלהי המאה ה-16, בין יהודי לבין שר ואיש אצולה בכיר, היתה תופעה חדשה ובעלת משקל כלכלי ניכר באותם ימים, על אף היותה אחת מן הבודדות והספוראדיות בתחום העיסוקים והפרנסות של יהודי פולין⁴². עם זאת, הניגודים בין שתי השיטות הכלכליות, הדרך ההירארכית-האליטארית בעלת השורשים העמוקים במשק הפיאודאלי, והדרך העסקית הפתוחה המושתתת על יוזמה חופשית והמונעת בעיקר על ידי כוחות ושיקולים כלכליים, בלמו לא במעט את הניצנים הראשונים של הפעילות התעשייתית של אנשי עסק יהודים במשק המלח באותה עת⁴³. נטיות חדשות אלה נכלמו אמנם בתנאים הסוציו-פוליטיים ששררו אז בפולין ובליתא, אולם הן לא נכלמו לחלוטין. החל ממחצית המאה ה-17, ובעיקר מראשיתה של המאה שאחריה, החלה להתרחב מעורבותם של מפרנסים יהודים בעלי יוזמה בהקמתם ובניהולם של מפעלים תעשייתיים בענפים רבים של המשק, כולל משק המלח. גם אנשי עסק יהודים לא נעדרו משורת החלוצים שטרחו בפיתוח מפעלים בעלי אופי יצרנית-עשייתי בתחום ייצור אריגים, עיבוד עורות, ייצור צבעים, הפקת מלח ואפילו הכנת חומרי נפץ⁴⁴.

40 השווה LWK, 1564 (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 175; *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, V, ed. Th. Wierzbowski, Warszawa 1919, No. 8320

41 ראה: שם, שם. השווה גם: J. Ptański, 'Z dziejów kultury włoskiego Krakowa', *Rocznik Krakowski*, IX (1906), pp. 16, 41, 42, 46–47, 131

42 השווה לעיסוקיהם של יהודים שישבו בתקופה ההיא בדרום-מזרח פולין. ראה: ש' אטינגר, 'חלקם של היהודים בקולוניזציה של אוקראינה (1569–1648)', ציון, כא (תשט"ז), עמ' 137, 139–142. יוזמה תעשייתית היתה שכיחה יותר באותן השנים במערבה ובדרום-מערבה של פולין.

43 ראה: ציגלמן (לעיל, הערה 2), עמ' 114–118.

44 בשנת 1650 חכרו שלושה אנשי עסק יהודים את המפעל לאידוי תמיסות מלחיות רוויות בוויאליצ'קה, ואלה הם: שלמה ווילוכוביץ ולוי בן מאיר (Mirowicz) שבאו מפראג (מוצאם כנראה מאיטליה, אם לשפוט לפי שמותיהם) וכן יעקב פורבש מווינא. ראה: APK, Rel. Castr. crac. 1141–1146; LXXXVIII; השווה גם: כתב יד 5349/I, עמ' 637, 640 בספריית האוניברסיטה היאגלונית בקראקא; ראה גם: W. Surowiecki, *O upadku przemysłu y miast w Polsce*, Warszawa 1810, pp. 234, 235, 239; J. Gierowski, 'Początki przełomu w życiu wewnętrznym Rzeczypospolitej (1740–1764)', *Historia Polski*, I, pars 2, Warszawa 1957, pp. 748–752

נספח

הסכם פרובאנה-יהויכין על הקמת מפעל לאידוי תמיסות מלח בבנדין (1577)*

מודיע אני לכל איש אשר צריך לדעת זאת, שערכתי הסכם ותוכנית ביחד עם יפים, חתנו של עזרא, יהודי מקראקא, והוא כמפורט להלן: יפים¹ האמור יקים בבנדין מגדל² על חשבונו ובהשקעת כספו למתקן אידוי תמיסות מלח ובו לפחות שני מחבתים וכל שאר פרטי העזר. אי לכך, הוא הבטיח שבעוד חמישה שבועות מהשבוע השוטף הוא יתחיל במלאכת האידוי של תמיסות מלח בשני המחבתים, ואני מצדי מתחייב לשלוח לבנדין כמות מספקת של פסולת מלח ולשלם מכספי לבעלי העגלות בעבור הובלתה.

ולאחר מכן, כשנערך חשבון על כל מה שיושקע על ידו בבנייה ומה שישולם על ידי בעבור ההובלה ושאר ההוצאות אשר יהיו בגין ייצור מלח שולחן במתקני האידוי, הן מכיסו והן מכיסו – כל זה יחולק שווה בשווה, חצי על חשבוני וחצי על חשבונו. בעבור עצים מן היער אין הוא צריך לשלם מאומה אלא רק בשביל כריתתם. בעד עגלה עם מטען פסולת מלח ישולם לי בוויאליצ'קה ערכן של חבית פסולת מלח ושל תוספת של כ-24 ק"ג (של חומר גלם זה – שא"צ)³ והוא ארבעים גדולים. את פסולת המלח יובילו בשקים או ביריעות מבד קנבוס. כל ההוצאות האלה במזומנים ייעשו על בסיס של שותפות, שווה בשווה.

כל התוצרת של מתקני האידוי תימכר כולה במחיר הגבוה ביותר שניתן להשיג. לצדי יעמוד סופר אשר יגבה את הכסף וינהל באופן סדיר את כל החשבונו. גם הוא (יהויכין – שא"צ) יוכל למנות סופר מטעמו לניהול חשבונו. לאחר ניכוי כל ההוצאות, כל שישאר כרווח יחולק לשני חלקים, האחד יימסר לו והשני לי.

★ המקור עצמו לא נמצא. העתק המסמך נרשם ב-19 בנובמבר שנת 1578 בספרי מבצר קראקא כ-oblata (היינו בתהליך משפטי-מינהלי למתן גושפנקא חוקית למקור או להעתק ממנו) ונמצא בארכיון הממלכתי בקראקא: Archiwum Państwowe w Krakowie, oddz. 1, Rel. Castr. Crac. V, pp. 1800–1801. ממצא זה פורסם על ידי וירוזומסקי (לעיל, בגוף המאמר, הערה 19), עמ' 58.

1 לפי ממצאי המילון האנטרופונימי הפולני השם 'Jakim' מופיע כשם הנגזר מן השם של 'Joachim'. אין בו הבחנה בין 'יהויכין' לבין 'יהויקים'. ראה: W. Taszycki, *Słownik staropolskich nazw osobowych*, Warszawa 1970, II, pp. 385, 488.

2 wieża – מבנה ובו מתקני האידוי.

3 'płacić ma mi beczkę laiszowską i ćwierć korzec (sic!)'. לא ניתן לקבוע במדויק את משקלה של חבית פסולת מלח שהיתה נהוגה במפעל לאידוי מלח בצפונה של פולין, שהיה בבעלות משפחת לויס, ביחידות משקל המקובלות כיום. השוואת שיטות המדידה השונות מביאה אותנו למסקנה, שחבית פסולת מלח שקלה ברוטו כ-650 ק"ג. ראה: Keckowa (לעיל, בגוף המאמר, הערה 11), עמ' 91, 92; T. Wierzbowski, *Vademecum*, Lwów 1926, pp. 217–223; K. Maślankiewicz, *Z*:204, 191, LWK, 1564: *dziesięć górnicztwa w Polsce*, Warszawa 1965, p. 149 (לעיל, בגוף המאמר, הערה 1), עמ' 96–99.

הסכם זה יישאר בתוקף כל עוד הזויפאות יהיו בחזקתי וכל עוד בבגדין תימצא פסולת מלח. ואת זה אני מבטיח לקיים בהן צדקי וכך יעשה גם יהויכין [!] הנזכר לעיל.
 ליתר ביטחון שנינו נחתום (על ההסכם – שא"צ) ונצרף את חותמינו.
 ניתן בזויפא של ויאליצ'קה ב-11 בספטמבר 1577.
 אם תיפול מחלוקת בינינו, ימנה יהויכין בורר יהודי ואני אמנה נוצרי ומה שהם ימצאו לנכון לפסוק יחייב אותנו.

כתב פרוספר פרובאנה במו ידיו.

מועד תחילת תהליך האידיוי נדחה בשבועיים, מן ה-3 בנובמבר שנת 1577 ל-20 בו.

על החתום אותו פרוספר פרובאנה.